A. BARAN DURAL | AHMET AFŞİN EFKARLIOĞLU | ERCAN UYANIK | EROL CİHANGİR | GÖKBERK YÜCEL | H. BAHAR AŞCI
H. RAŞİT YILMAZ | HÜLYA TOKER | İKBAL VURUCU | İLYAS KARA | MEHMET EMİN ELMACI | MUSTAFA YİĞİT
NEVZAT ARTUÇ | OĞUZ YÜCEL | ORHAN KOLOĞLU | RECEP BÜLENT ŞENSES

/

EDİTÖR | HAKAN BOZ

BAYRAK KALPAK REVOLVER

I

İttihad ve Terakki'yi
Nasıl Tartışılmalı?

TİMAŞ TARİH

ÖNSÖZ

"917 senesinin yazında idik… [Talat Paşa'nın] karşısına oturdum… Biraz konuştuk. Sonra bir lahza sükût oldu. Ben, o sırada konuşulan günlük şeylerden büsbütün uzak, sadrazamın zihninden o sırada geçen şeylere büsbütün yabancı düşer gibi bir sual sordum: "Paşam," dedim, "İttihad ve Terakki nedir?" (…) Talat Paşa, tatlı ve zeki bakışlı gözlerle gözlerime bakarak tebessümle: (…) "Ne olduğunu ben de pek bilmiyorum… Ama, idaresi pek müşkül bir şey!" [dedi] (…) Bu sıra Ziya Gökalp içeri girdi. Talat Paşa, onu görünce: "Hah! İşte bizim hoca geldi, ona sor ben böyle şeylerden anlamam o anlar!" dedi. Sonra benim sorduğum suali Gökalp'e o tekrar etti. Gökalp de yakın bir koltuğa yerleşti ve boynunu bir tarafa eğerek, bir müddet düşündükten sonra [şu çarpıcı cevabı verdi]: İttihad ve Terakki, Türk milletinin ruhundan kopmuş bir mefkûre hamlesidir."

Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene

İmparatorluktan cumhuriyete uzanan siyasal sürecin öncü kadrosu olan İttihad ve Terakki'nin, Türk siyasi hayatındaki izleri aradan geçen bir asra rağmen tartışılmaya devam edilmektedir. Nitekim Türkiye, Temmuz 1908 Devrimi ile modern dünyaya en önemli adımını atmış, bu yönüyle yeni dünya siyâsetinin değişen kurallarına ilk kez İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin teori/eylem praksisiyle uyum sağlayabilmiştir. Bu bakımdan Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle II. Meşrûtiyet, Türkiye Cumhuriyeti'nin "siyâset laboratuvarı" olmuştur. Türk siyâsetinin ana aktörleri ve fikir hareketleri bu dönemde yeşerme imkânı bulmuş; Sina Akşin'in deyimiyle cumhuriyet bu kaynaktan fışkırmıştır. Ancak İttihad

ve Terakki, bütün bu dikkat çekici özelliklerine karşı, hemen her dönemde, ideolojik tartışmaların ve önyargıların kurbanı hâline getirilmiştir.

Söz gelimi, Cumhuriyet'in ilânından bu yana "resmî tarih"; Cemiyet'in ön ayak olduğu pek çok reformu Türk modernleşmesinin bütünlüğü içerisinde görmüş; fakat Cemiyet'in önde gelen aktörlerine karşı mesafeli bir tutum sergilemiştir. Öte yandan "alternatif tarih" tartışmalarının tarafları ise Cemiyet'i bir tür olumsuzluk ikonu olarak tavsif etmiştir. Bilhassa sol ve liberal entelektüeller Cemiyet'i azınlık hakları, eşit vatandaşlık, demokratikleşme, inanç özgürlüğü gibi kavramlar üzerinden; muhafazakâr/İslamcı -hatta buna bir kısım milliyetçi entelektüeller de dâhil edilebilir- entelektüeller ise geleneksel değerler, âlî devlet, hanedan ve hilafete yakınlık, köklü medeniyet birikimi gibi hususlar üzerinden bir yapı sökümüne tabi tutmuştur. Tabiatıyla bu durum, yakın tarihle ilgili bütüncül bir tarih okuması yapmayı imkânsız kılmış ve bu gibi okumaların tarihsel gerçeklikten kopuk sonuçlar vermesine neden olmuştur. Bu bakımdan İttihad ve Terakki az bilinen, hatta hiç bilinmeyen yönleriyle hâlen daha siyasi tarihimizin izaha muhtaç çalışma sahalarından biri olarak karşımızda durmaktadır.

Tam da bu noktada *Bayrak Kalpak Revolver:* İttihad *ve Terakki Cemiyeti* isimli çalışmamız, temelde İttihad ve Terakki'ye farklı açılardan ışık tutmayı amaçlamakta; Cemiyet'in, XIX. ve XX. yüzyıllar arasında devlet ve toplum açısından üstlendiği kritik role odaklanmaktadır. Bu doğrultuda, elinizdeki çalışmada sizi ilk olarak Gökberk Yücel hocamızla birlikte kaleme aldığımız -aslında büyük oranda Gökberk Hocanın katkı sunduğu- "Cumhuriyetin Fecrinde İttihad ve Terakki Cemiyeti" başlıklı makale ile karşılıyoruz. Bu makalede XIX. ve XX. yüzyıl dünya siyâsetinde yaşanan radikal ve köklü değişimlerin Osmanlı Devleti'ndeki izdüşümü olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni okuyacaksınız. Bu yönüyle makale, İttihad ve Terakki'nin söz konusu özel şartlar içerisinde nasıl okunabileceği/tartışılabileceğine ilişkin yeni bir perspektif ortaya koyma gayesi taşıyor. Ardından kamuoyunun İttihad ve Terakki araştırmalarıyla yakından tanıdığı merhum Orhan Koloğlu üstadın, "II. Abdülhamid'in 32 Saltanat Yılı" başlıklı makalesinde Sultan Abdülhamid döneminin önemli siyasi gelişmelerini ve İttihad ve Terakki'yi doğuran tarihi süreci; Hüseyin Raşit Yılmaz'ın "İmparatorluğa Veda Arifesinde

Bir Nesil: İttihadçılar" başlıklı makalesinde ise Cemiyet'in 1908-1913 yılları arasındaki varoluş mücadelesini okuyacaksınız.

Genel bir girizgâhın ardından ise okurlarımızı, Cemiyet aracılığıyla imparatorluğa yön veren üç önemli İttihadçının biyografileri karşılayacak. "Enver Paşa'yı 'Anlama' Üzerine Bir Derkenar" başlıklı makalede "Bâbıâli'nin mâruf İttihadçısı Erol Cihangir"in Enver Paşa tahlillerini okuyacaksınız. Bu metin, çalışmamıza bu baskıda dâhil ettiğimiz yeni makaleler arasında bulunuyor. Ardından ise Talat ve Cemal paşalar hakkında kaleme alınan makaleler yer alıyor; örneğin İlyas Kara hocamızın "Bâbıâli'ye Sefertası ile Giden Başbakan: Talat Paşa" başlıklı makalesinde Cemiyet'in en kudretli isimlerinden Talat Paşa'nın hayatı ve görüşleri; Türkiye'nin otorite isimlerinden Nevzat Artuç'un "Cemal Paşa Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı makalesinde ise Cemal Paşa hakkında yapılan akademik çalışmaları ve Cemal Paşa'nın Türk siyasi hayatına etkilerini bulacaksınız.

Cemiyet'in üç mühim ismi hakkında kaleme alınan biyografilerin ardından ise okurlarımızı İttihad ve Terakki'nin ulus devlet, milliyetçilik ve Kürt politikalarının ele alındığı makaleler karşılıyor. Bu doğrultuda Baran Dural hocamızın "Yıkım ile İnşa Arasında Bir Kilometretaşı: 24 Temmuz'da Yakılan Ulus-Devlet Ateşi" başlıklı makalesinde modernleşmenin sacayaklarını ve Osmanlı idari reformlarından Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan "önsözü"; Mustafa Yiğit'in "*İttihad* Terakki İdeoloğu Olarak Ziya Gökalp" başlıklı makalesinde "İttihad ve Terakki'ye ruhunu üfleyen" Ziya Gökalp'in Cemiyet'in siyasi görüşlerinin şekillenmesinde rolü ve etkisini; Afşın Efkarlıoğlu'nun "İttihad ve Terakki ve Kürtler" başlıklı makalesinde ise Cemiyet'in "Kürt Meselesine" yönelik çözüm arayışlarını okuyacaksınız.

Ulus devlet ve milliyetçilik tartışmalarıyla ilgili değerlendirmelerin ardından, siyasi bağımsızlığın önemli parametreleri arasında yer alan kapitülasyonlar, millî iktisat ve millî eğitim konularının irdelendiği çalışmalar yer alıyor. Mehmet Emin Elmacı hocamızın "*İttihad* ve Terakki'nin Sosyoekonomik Değişmezleri: Kapitülasyonlar" başlıklı makalesinde Cemiyet'in gümrükler, konsolosluklar, yabancı okulları, kiliseler, adlî kapitülasyonlar ve yabancı şirketlere tanınan kapitülasyonların kaldırılması konusunda giriştikleri siyasi mücadelesini; Bahar Aşcı hocamızın

"*İttihad* Terakki ve Millî İktisat Düşüncesi" başlıklı makalesinde Osmanlı ekonomisinin genel hatlarını ve Cemiyet'in 1908-1918 yılları arasındaki millî iktisat uygulamalarını; Ercan Uyanık hocamızın "İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Reformları (1908-1918)" başlıklı makalesinde ise Cemiyet'in eğitim ve öğrenim alanındaki reformlarını okuyacaksınız.

İttihad ve Terakki hakkında hazırladığımız bu çalışmada, konunun referans isimleri arasında yer alan Feroz Ahmad'ın de olmasını arzu ettik. Feroz Ahmad, yoğun olması nedeniyle makalelere katkı sağlayamadı ancak hem "1883-1960 Arasında Türk Ordusunun Politika Üzerinde Değişen Etkisi" doktora çalışmasını yapan Sayın Bülent Şenses ile tanışmamıza aracı oldu hem de arka kapak yazısıyla bize destek oldu. Bu vesile ile Sayın Ahmad'a bir kez daha şükranlarımı sunuyorum. Bülent Şenses, çalışma için kaleme aldığı "Osmanlı Ordusunda Islahatlar ve *İttihad* Terakki Dönemine Yansımaları (1883-1918)" başlıklı makalesinde Osmanlı ordusundaki dönüşümü, ordudaki ıslahatların İttihadçı subayların ortaya çıkışındaki rolünü ve İttihad Terakki'nin Osmanlı ordusuna yönelik yenileşme çabalarını ele aldı. Yenileşme gayretlerine katkı sağlayan Alman subaylar ve onların Osmanlı ordusu içerisindeki konumunu ise "Harbi Umûmîde *Türk-Alman İlişkileri" başlıklı* çalışmasıyla Hülya Toker irdeledi. Hülya hocamızın makalesi de yine bu baskının yeni makaleleri arasında yer alıyor.

Büyük harp, hiç şüphesiz imparatorluğun sonuna işaret ettiği gibi Cemiyet için de yeni bir sürecin başlangıcı olmuştu. Cemiyet'in tarih sahnesinden çekilme sürecini ise Oğuz Yücel "*İttihad* ve Terakki Cemiyeti'nin Son Evresi" başlıklı makalesiyle ele aldı. Oğuz Hoca, makalesinde Cemiyet'in, Mondoros Mütarekesi'nden İzmir Suikastı'na kadar uzanan 1918-1926 tarihleri arasındaki faaliyetleri üzerinde durdu.

Son dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik siyasal algıların şekillenmesinde etkili olan söylemlerin konu edilmemesi, bu kitabı eksik bırakırdı. Bu nedenle sosyolog İkbal Vurucu hocamız ile birlikte "İttihad ve Terakki'yi Tarih Savaşları Ekseninde Tartışmak" başlıklı yeni bir makale kaleme aldık ve İttihad ve Terakki'ye dair söylemleri analiz ettik.

Uzunca bir sürenin ardından yeniden yayıma hazırladığımız *Bayrak Kalpak Revolver:* İttihad *ve Terakki Cemiyeti* isimli çalışmaya büyük bir

titizlikle katkı sağlayan tüm hocalarıma ve özellikle de bu çalışmanın yeniden yayıma hazırlanması sürecinde desteğini esirgemeyen, değerli görüş ve katkılarıyla her an yanımda olan Gökberk Yücel hocama şükranlarımı sunuyorum. Onun desteği olmasa bu çalışmanın hitama ermesi çok daha uzun bir zamana yayılacaktı. Burada isimlerini zikretmeden geçemeyeceğim başka isimler de var elbette. Değerli ağabeyim Hasan Şevki Bilgin'e, TİMAŞ Yayın Grubu Yönetim Kurulu Başkanı Osman Okçu'ya ve çalışmamı emanet ettiğim Zeynep Berktaş'a da değerli katkıları için teşekkür ederim.

Son olarak, ama en önemlisi, çalışmanın hazırlanma sürecinde bir an bile şikâyet etmeden daima yanımda olan ve beni her zaman destekleyen sevgili eşim Çiğdem'e minnettar olduğumu ifade etmeliyim. Ayrıca yeniden hazırlık sürecinde beni bir an bile yalnız bırakmadan çalışmalarımın bir kısmına şahitlik eden evladım Enver'in ise hoş görüsüne sığınıyorum. Onunla geçirmem gereken zamanın büyük bir kısmını bu çalışmaya ayırdım. Gelecekte bana hak vereceğini umuyorum.

Bilimlerin disiplinler arası bir eğilim kazanmaya başladığı günümüzde, imparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecini hazırlayan siyasi kadroların disiplinler arası yaklaşımlarla ele alınmasının Türk sosyal bilimi araştırmalarına yeni bir bakış açısı getireceğini ve elinizdeki kitabın bu yönüyle kendi alanında önemli bir boşluğu dolduracağını ümit ediyorum.

Hakan Boz
İstanbul, 2023

CUMHURİYETİN FECRİNDE İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ

GÖKBERK YÜCEL[1]
HAKAN BOZ[2]

GİRİŞ

"Hayaletlerden, miras ve kuşaklardan, hayalet kuşaklarından, yani ne bizler için ne bizim içimizde ne de dışımızda şu an yaşamayan, aramızda bulunmayan bazı başkalarından uzun uzadıya söz etmeye hazırlanıyorsam, bunu adâlet adına yapıyorum."

Derrida, Marx'ın Hayaletleri

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tarih sahnesine çıkışı; Devlet-i Âliye'nin eski-yeni, alaturka-alafranga, doğu-batı dikotomilerine müstenit gerilimli fay hatlarının belirginleştiği bir döneme denk düşer. Bu fay hatlarında vuku bulan paradigma değişimlerinin fikrî ve kurumsal izdüşümleri; Cemiyet'in aktörleri, kurumsal sistemi ve ideolojik yapısında açıkça görülür. Bu yönüyle Cemiyet, Cumhuriyet'in fecrinde görünür olan ve gerçekleştirdiği pek çok reformla "Yeni Türkiye"nin vücut bulmasında son derece önemli etkileri bulunan aktörler arasında yer alır. Dolayısıyla bugün dahi Türkiye'nin gündemini meşgul eden politik ve kurumsal yapıdan sivil-asker ilişkilerine; medeniyet ve kimlik tartışma-

1 Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Merzifon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyâset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORC ID: 0000-0002-0299-1722.
2 Editör.

larından dış politika tercihlerine; iktidar-muhalefet münasebetlerinden bekâ tartışmalarına kadar pek çok konuda II. Meşrûtiyet Devrimi'nin ve bu devrimin ana aktörleri olan İttihadçıların izlerine rastlanır.

Tam da bu nedenle Cemiyet'e ilişkin resmî ve alternatif tarih telakkileri, "fecir döneminin" gölgesinde, ideolojik temayüllerin tuttuğu projeksiyona göre seçici ve parçalı aktör/olay kurgusuyla şekillenmektedir. Bu durum, Türk tarihine astigmatik bakış ile kimi zaman miyop kimi zaman ise hipermetrop arazların eşlik ettiği okuma körlüğünü, bazen de bellek amnezilerini beraberinde getirdiği gibi, dönemin gerçekliği ile tarihin akışı arasına dogmatizm setlerinin örülmesine sebebiyet vermektedir. İdeolojik dogmatizmler, bir taraftan parantez içine alınan dönemi ve Cemiyet'i incelemede konfor alanı sağlarken diğer taraftan anakronizm kaygısından azade politik dil ve atmosferin yeniden inşa edilmesi için kullanılır. Cemiyet, bu tartışmalarda bir enstrüman olarak görülür, bağlamından kopuk bir şekilde araçsallaştırılır. Bu araçsallaştırmada İttihad ve Terakki, çoğu kez kahraman-hain ya da zafer-hezimet dikotomileriyle ele alınır ve tarihî gerçekler, yerini retorik düzeydeki mücadelelere bırakır. Mamafih, İttihad ve Terakki'nin devrimler çağının aktörleri arasında yer aldığı ve Türk modernleşmesinin önemli hafıza duraklarından biri olduğu görmezden gelinir; yakın siyasi tarihimiz içerisindeki konumu ve nevi şahsına münhasır özellikleri de gözden kaçırılır.

Oysa Cemiyet, Türk siyasi tarihi açısından iyi-kötü dikotomilerinin çok ötesinde anlamlar ifade etmekte; devrin ve devrim şartları içerisinde bugünün Türkiye'sine dair pek çok kritik konuya tarihin zaman kapısından ışık tutmaktadır. Bu kapsamda, biz, çalışmamızda "İttihad ve Terakki'nin ne olduğundan ziyade Cumhuriyet'e giden yolda nasıl bir tarihsel misyona-pozisyona sahip olduğu ve Cemiyet'in nasıl okunması gerektiği sorularına yanıt arayacağız. Bilvesile çalışma, başlığı itibariyle Osmanlı alacakaranlığına ve Cumhuriyet şafağına odaklanmaktadır. Lâkin dönemin alacakaranlığını bütünüyle aydınlatmaya yönelik bir iddiamız bulunmamaktadır. Dolayısıyla çalışma, Cemiyet'i övmeye ya da aforoz etmeyi haiz okuma arızalarına karşı, daha adil bir tartışma zemini oluşturma kaygısını ihtiva etmektedir.

İTTİHAD VE TERAKKİ NASIL OKUNMALI?

İttihad ve Terakki'ye yönelik tartışmalar, aradan geçen onca zaman rağmen, Türk siyâsetinde güncelliğini muhafaza ediyor. Özellikle Türk demokrasisi ve sivil siyâsetin ağır yara aldığı askerî darbelerde;[3] çoğulcu ve eleştirel siyâset tarzına karşı otoriterleşme iddialarının merkezinde;[4] bürokratik vesayetin sivil siyâseti tahakküm altına aldığı politik çıkmazlarda;[5] Ermeni meselesi,[6] "Kürt sorunu"[7] gibi kimlik siyâsetine yönelik politik enstrüman arayışlarında; Türkiye'nin özellikle son dönemine yansıyan dış politika açılımlarında[8] mütemadiyen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hayaleti Türk siyâsetinde dolaşıma sokuluyor. Bu hayalet, Cumhuriyet'in dünü, bugünü ve yarını ile İttihad ve Terakki arasında müspet ya da menfi pek çok analojiler kurularak siyâseti ve sosyolojiyi açıklamak adına bazen bir dönemin politikalarında, bazen politik kurumlar ya da aktörlerin şahs-ı manevisinde, kimi zaman da ideolojik yönelimlerin zihnî arka planında bedenleştiriliyor. Üstelik geçmiş ile bugün arasında kurulan tarihsel analojiler, siyâsetin ve entelektüel tartışmaların konfor alanı olarak İttihad ve Terakki'ye yönelik keyfiyet içeren, parçalı,

3 Cengiz Çandar, "Ergenekon, ulusalcılık-Neo-İttihatçılık", 18 Temmuz 2008, Hürriyet, Erişim: https://www.hurriyet.com.tr/ergenekon-ulusalcilik-neo-ittihatcilik-9465471 ; Ali Bayramoğlu, "İttihat Terakki'den bu yana ilk kez…", 26 Ocak 2008, Yenişafak, Erişim: https://www.yenisafak.com/yazarlar/ali-bayramoglu/ittihat-terakkiden-bu-yana-ilk-kez-9007

4 Etyen Mahçupyan, "İktidar yeni bir 'resmî ideoloji' öneriyor!", 02.12.2021, Serbestiyet, Erişim; https://serbestiyet.com/yazarlar/iktidar-yeni-bir-resmi-ideoloji-oneriyor-76895/ ; Etyen Mahçupyan, "Yeni İttihatçılık: Onurlu faşizme davet", 22 Kasım 2022, Serbestiyet, Erişim; https://serbestiyet.com/gunun-yazilari/yeni-ittihatcilik-onurlu-fasizme-davet-110755/ ; Oral Çalışlar, "Neo-İttihatçılık dirildi", *Radikal*, 28 Mart 2014.

5 Etyen Mahçupyan, "İttihatçılığın eşiğinde", 18 Mayıs 2021, Serbestiyet, Erişim: https://serbestiyet.com/featured/ittihatciligin-esiginde-59920/

6 Ayhan Aktar, "Ermeni meselesi, Mavi Kitap ve Yeni İttihatçılık", *Birikim*, Mayıs 2005, ss.106-116; Yahya B. Adil, "Büyük Akıl, Küçük Hesaplar", 10 Ağustos 2015, Birikim, Erişim: https://birikimdergisi.com/guncel/1243/buyuk-akil-kucuk-hesaplar ; "Bakan Ömer Çelik: Diasporayla daha çok konuşmalıyız", 25 Nisan 2013, Agos, Erişim: https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4894/bakan-omer-celik-diasporayla-daha-cok-konusmaliyiz

7 Alper Görmüş, "Yeni ittihatçılığın müsvedde tarihi (1) Nüve: Uludere", 2011, 5 Aralık 2022, Serbestiyet, Erişim: https://serbestiyet.com/gunun-yazilari/yeni-ittihatciligin-musvedde-tarihi-1-nuve-uludere-2011-111908/ ; Etyen Mahçupyan, "İttihatçılık Kürtlere derman olur mu?", 23 Mart 2021, Serbestiyet, Erişim: https://serbestiyet.com/featured/ittihatcilik-kurtlere-derman-olur-mu-54771/

8 M. Latif Salihoğlu, "Amelde Neo-İttihatçılık", Yeni Asya, 3 Ekim 2014, Erişim: https://www.yeniasya.com.tr/m-latif-salihoglu/amelde-neo-ittihatcilik_219932

seçici ve ideolojik okumaların da Türk siyâsetinde ve akademisindeki izdüşümlerini ihtiva ediyor.

Siyâset ve akademideki seçici okumalar, esasında Cemiyet'in tarih içerisindeki pozisyonuna yönelik "Janus'un iki yüzü" teşbihinden mülhem iyi-kötü, zafer-hezimet hatta daha derininde kahraman-hain dikotomilerine dayanıyor. Cemiyet'e yönelik ideolojik dogmatizm, dönemin şartlarını anlamaya yönelik ihmalkâr, görmezden gelici, kasıtlı perspektifi besliyor; hatta mağlup ya da kaybeden kadroya toptancı bir dil inşasının tezahürü görüntüsü veriyor. Örneğin "Ordu-siyâset ilişkisinin izdüşümünü teşkil eden Balkan Harbi mağlubiyeti siyasi ihtirasları, iş bilmez/beceriksiz tavırları üzerinden iyi-kötü ya da kahraman-hain dikotomisinin ön kabulleriyle, doğrudan İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mi faturalandırılmalı? Yoksa Tanzimat'la başlayan, Meşrûtiyet ile somutlaşan seçkinler dönüşümünün ve bu dönüşüm bağlamında yaşanan mücadelenin izdüşümü olarak mı değerlendirilmeli?"[9] sorularına âdil bir yanıt bulmakta güçlük çekiyoruz. Üstelik çoğu kez de "Devrimler Çağı" olarak nitelendirilen bir dönemde dünya siyâsetinde yeni seçkinlerin yükselişinin de eski teamüllere dayalı ve tedrici değil; devrim ve değişim mottosuna dayandığını görmezden geliyoruz.

Bu bağlamda dönem okumalarında olgudan ve konjonktürden azade olay ve aktör değerlendirmeleri, tarih sahnesinden çekilen aktörler için çok ciddi adâlet sorunları barındırıyor. Derrida'nın "Marx'ın Hayaletleri" adlı eserinde ifade ettiği gibi: "(...)henüz doğmamış ya da zaten ölmüş olanların hayaletleri önünde siyasal ya da başka türden şiddet uygulamalarının (...) karşısında herhangi bir sorumluluk ilkesi olmaksızın herhangi bir adâlet ne olanaklıdır ne de düşünülebilir."[10] İşte tam da bu noktada sorumluluk ilkesi ve adâlet duygusu, İttihad ve Terakki nasıl okunmalı

9 Zira Balkan Harbi arifesinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti'nin İngilizlerin harbin çıkmayacağı yönünde teminat vermesiyle Balkanlardaki 67.000 askeri terhis etmesi, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın teşviki ile bölgeyi çok iyi bilen İttihat ve Terakki'yle iltisaklı subayların görev yerlerini değiştirerek Anadolu'nun dört tarafına tayin etmesi, akabinde patlayan savaşta koordinasyon eksikliği ve alınan mağlubiyet, esasında bürokrasideki dönüşüm sürecinin ve iktidar mücadelesinin yansımasıdır. Geniş bilgi için bkz. Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında Osmanlı'nın Son Savaşı* (Üçüncü Baskı), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 192.

10 Jacques Derrida, *Marx'ın Hayaletleri* (İkinci Baskı), Çev. A. Tümertekin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 12.

sorusunun da cevabını veriyor. Bu prensip esasında çalışmanın metodolojik istikametini de belirliyor. Dolayısıyla Türk tarihinin en keskin virajı ve sonrasında ortaya çıkan yeni yol ayrımlarında İttihad ve Terakki'yi anlamak; ancak Cemiyet'e ilişkin düşünsel konformizmin ve ideolojik dogmatizmin kök saldığı tarihsel parantezin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir. Bu noktada Cemiyet'e ve aktörlerine yönelik kahir ekseriyeti menfi olan ithamların hitam bulması, İttihad ve Terakki'nin tarihsel bütünlük perspektifinde saygınlığının iade edilmesiyle doğrudan ilintili. Bu nedenle çalışma, Cemiyet'in tarihin akışındaki yerini ve işlevini anlamaya yöneliyor. Diğer bir tabirle Cemiyet'in politik duruşunda ve uygulamalarında aktör/özne merkezli değerlendirmelerden ziyade aktörlerin karar verme sürecine etki eden olguyu ön plana çıkararak sistem-yapı merkezli bir dönem analizi yapıyor.

TÜRK SİYÂSETİNDE YENİ DÖNEM: SEÇKİNLERİN DÖNÜŞÜMÜ

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Cumhuriyet'in fecrinde hayat bulan bir hareket olması bakımından Türk modernleşmesinin öncüleri arasında yer alır. Bu nitelikleri haiz özellikleriyle Meşrûtiyet Devrimi'nin yeni seçkinleri olarak tasvir edilebilir. Zira II. Meşrûtiyet'in ilânının hemen ardından başlayan; 31 Mart Vakası'yla ciddi bir sınav veren; ancak Bâbıâli Baskını'nın akabinde kökleşen devrimlerin koruyucusu bizzat Cemiyet'tir. Bu süreçte İttihad ve Terakki, "eski rejimin" seçkinlerini aşama aşama saf dışı bırakmıştır. Üstelik bu süreçte İttihadçılar enerjik, cesur ve atılgan özellikleriyle de dikkat çeker. Nitekim Cemiyet'in II. Meşrûtiyet'in ilânından hemen önce gerçekleştirdiği eylemler; İmparatorluğun Harb-i Umûmî'ye girişi, savaş şartları içerisinde gerçekleştirdikleri ve İstiklâl Harbi'nden Cumhuriyet'in ilânına uzanan süreçteki reformlar, yeni seçkinler olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mezkûr özelliklerine örnek teşkil eder.

Fakat hiç kuşkusuz bu özellikler, İttihad ve Terakki'ye özgü değildir ve daha da önemlisi devrimler çağında ortaya çıkan seçkinlerin ortak nitelikleridir. Bu konuda İtalyan iktisatçı ve sosyolog Vilfredo Pareto'nun "seçkinlerin dolaşımı teorisi"[11] meselenin daha teorik bir çerçeveden ele

11 Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü: Kurumsal Bir Sosyoloji Uygulaması,* Çev.

alınabilmesine imkân sağlar. Seçkinlerin dolaşımı teorisi özetle; değişimin geniş halk kitlelerinden ziyade seçkinler eliyle gerçekleştiğini ve değişim süreçlerinde yeni nizamın tesis edilmesi için eski düzenin ve kadroların tasfiye edilmesi düşüncesine dayanır. Zira "insanlık tarihini seçkinlerin durmadan devam eden yer değiştirme tarihi" olarak ele alan Pareto, seçkinleri, toplumsal değişimlerin lokomotifi olarak görür ve onları merkeze alır.

Yeni seçkinler güç ve enerji doludur, atılgandır, cesurdur; yöntem olarak "si vis pacem, para bellum (barış istiyorsanız, savaşa hazırlanın)"[12] şiarına müstenittir. Değişim sürecinde eski seçkinler çözülür, daha ılımlı ve pasif kalmayı tercih eder; "yumrukların karşısında başını eğer ve bu yumruklara aynı şekilde karşılık vermek yerine sadece teşekkür eder."[13] Yeni seçkinler, değişimin dinamiği ile çözüm bekleyen sorunlara ve kronikleşmiş problemlere radikal çözüm önerilerinde bulunur. Bu husus, yeni seçkinlerin yenilikçi, revizyonist, devrimci düşünce ve fiillerinin izdüşümünü teşkil etmektedir. Değişime olan inanç, toplumu referans alır ve değişimin eski rejime kıyasla toplum katmanlarının tümünü kapsayacak şekilde olacağı iddiasına dayanır.[14] Dolayısıyla yeni seçkinlerin düşünce ve davranış kodları, Pareto'nun altı ana güdülerinden (tortularından) öncelikle maceraya yaratma ve başlama eğilimi olarak -değişimle- "uyuşma"; -sonrasında ise- güvenliği oluşturma ve sağlamlaştırma eğilimi olarak "korunma" reflekslerine mütenasiptir.[15] Mamafih, yeniliği temsil eden yeni seçkinler "aslan", mevcut düzeni korumayı hedefleyen eski seçkinler ise "tilki" metaforlarıyla izah edilir.[16]

Seçkinlerin dolaşımı teorisi, Osmanlı/Türk modernleşmesi bağlamında ele alındığında; Osmanlı/Türk toplumundaki seçkin sınıfın oluştuğu fikrî ve kurumsal zemininin Nizam-ı Cedit hareketiyle başladığı ve II. Meşrûtiyet'i de kapsayan bir döneme kadar yayıldığı görülür.[17] Bu

M. Z. Doğan, (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2018).

12 Pareto, *a.g.e.*, 37,84.

13 Pareto, *a.g.e.*, 84.

14 Pareto, *a.g.e.*, 76-77.

15 Pareto, *a.g.e.*, 11.

16 Pareto, *a.g.e.*, 13.

17 Bunu Cumhuriyet dönemi seçkinlerine dek uzatmak mümkündür; ancak çalışmanın kapsamı Cumhuriyetin fecriyle sınırlandırıldığından II. Meşrûtiyet'le iktifa edilmiştir.

çerçevede İlhan Tekeli, Osmanlı/Türk modernleşmesini dört safhada kategorize eder.[18] Esasında bu kategorizasyon yeni seçkin sınıfın devlet kademelerinde ilerleyişinin de merhalelerini oluşturur. Birinci aşama, Avrupa devleri karşısında alınan askerî mağlubiyetler neticesinde ortaya çıkan *herodian*[19] uyanış aşamasıdır. İkinci aşama, Avrupa modernleşmesiyle araçsal bir ilişkinin kurulduğu ve Bâbıâli'nin siyâsette etkin olmaya başladığı Tanzimat Dönemi'dir. Üçüncü aşama, Avrupa modernleşmesiyle araçsal değil ontolojik bir ilişkinin tesis edildiği, Sultan II. Abdülhamid'in hassaten eğitimde yaptığı kurumsal reformlarla *herodian* bürokrasinin yeni seçkin sınıf olarak Osmanlı siyâsetinde yerini aldığı Meşrûtiyet Dönemi'dir. Bu dönem aynı zamanda Türk düşüncesinde paradigma değişiminin yaşandığı ve bu değişimin uluslaşmaya ve bağımsızlaşmaya dair izdüşümlerinin görüldüğü bir sürece tekabül eder. Dördüncü aşama ise üçüncü aşamayı müteakip kurumsal ve zihinsel ikiliğin sona erdirildiği, temelleri Meşrûtiyet Dönemi'nde atılan millî kimlik, millî egemenlik, anayasa, parlamento, bağımsızlık gibi kavramların cumhuriyet bedenine büründüğü, Türk *herodian*larının Avrupalı çağdaşlarıyla uyumlu olarak yeni bir devlet inşa ettiği merhaledir.

Cumhuriyet'in fecrinde ortaya çıkan son merhalenin en önemli aktörü ise kuşkusuz İttihad ve Terakki Cemiyeti'dir. Tam bu noktada

18 İlhan Tekeli, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (Dördüncü Baskı), Ed. T. Bora ve M. Gültekingil, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 22-25.

19 Seçkinler dönüşümünde eski-yeni dikotomisinin ana motivasyonunu Arnold Toynbee'nin *herodian-zealot* sınıflandırmasıyla açıklanabilir. Toynbee, devletin ya da toplumun tehditle karşılaştığında gösterdiği refleksi iki tiple karakterize etmektedir. Birincisi *herodian*dır; "kendisinden hünerli ve daha iyi silahlanmış olan birisiyle karşılaştığında geleneksel savaş tekniğini unutarak düşmanının taktik ve silahıyla savaşmayı öğrenen insandır." Dolayısıyla Pareto'nun yeni seçkinleri, Toynbee'nin *herodian*larına tekabül etmektedir ki dışarıdan zorlama karşısında düşmanının enstrümanlarıyla mukavemet etme temayülü taşır. Bu husus bir nevi, zamanın gerçekliğiyle örtüşür bir biçimde, kendisinden daha güçlü ve daha üstün gördüğüne benzeme, onunla aynı seviyeye gelme gayretinin izdüşümüdür. Toynbee'nin ikinci karakteri ise *zealot*çu (köktenci) karakterdir ki; ötekine ve ötekinin yarattığı politik enstrümanlara karşı derin bir şüphe ihtiva eder ve çözümü köklere ve geleneksel olana sıkı sıkıya tabi olmakta arar. Detaylı bilgi için bkz. Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. U. Uyan, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1988), 185. Bu bağlamda *zealot*çu refleks, Pareto'nun eski seçkinler sınıflandırmasına matufken; Pareto'nun uyuşma tortusu cesaret ve değişim hareketi olarak *herodian*larla örtüşmektedir.

İttihadçılar; uluslararası siyâsette yurttaş-ordu,[20] millî egemenlik, anayasallaşma, parlamento gibi kavramların bütün Avrupa sathına yayıldığı, Fransız İhtilali'nin ruhu ve değerlerinin Avrupa entelektüelleri tarafından coşkuyla karşılandığı[21] gelişmeler ile imparatorluk sathında devletin egemenlik haklarına yönelen tacizlerin, Balkanlar'da ortaya çıkan ayrılıkçı rüzgârların, yaşanan toprak kayıplarının yarattığı travmaların ortasında vücut bulur.

Modern eğitim kurumlarında yetişmiş sivil-asker genç ve dinamik değişim taraftarlarınca kurulan Cemiyet, kendinden önceki nesli oluşturan Genç Osmanlılardan ilham alırken, onlara göre daha kurumsal ve güçlü bir yenileşme motivasyonuna sahip özellikleriyle dikkat çeker. Zira Batılı tarzda eğitim kurumları, sınırlı da olsa çevrenin merkezileşmesini sağlayarak, Osmanlı kadim düzeninde miras yoluyla geçen ve "kul sistemine" müstenit bürokrasinin, Weber'in tezleri bağlamında rasyonel ve ulusal bir niteliğe kavuşmasının önünü açar.[22] Bir diğer tabirle kısıtlı maddi imkânlara sahip ailelerinin çocukları bu okullarda toplumsallaşır ve bürokrasiye eklemlenirken, karşılarında hükümdarın inayetiyle ve uhdesinde oluşan Osmanlı bürokrasi ve yönetim anlayışını bulurlar.[23] Mamafih dünyada ve Osmanlı'da olup bitenleri kavrama, anlama ve çözüm bulmada yetersiz gördükleri eski seçkinleri, Sultan II. Abdülhamid'in bir nevi iş takipçisi olarak telakki ederler.[24] Dolayısıyla Sultan'ın oluşturduğu bürokrasi ve bizzat Sultan I. Meşrûtiyet deneyiminin akamete uğramasının müsebbibi olarak görülür.

Hülâsa Cemiyet'in bünyesinde olgunlaşan ve aksiyon alan değişim talepleri, Sultan ile genç bürokratlar arasında gerilimli fay hatlarının oluşmasına sebebiyet verir.[25] Cemiyet, Meşrûtiyet idaresini, tesis edeceği

20 Yurttaş ordularının oluşumu Birinci Koalisyon Savaşı esnasında 1793 Ağustos ayında çıkan ve Fransız halkının orduya katılmasını emreden "levee en masse (kitle hâlinde askere alma)" kararnamesiyle atılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Derek Mckay ve H.M. Scott, *Büyük Güçlerin Yükselişi 1648-1815,* Çev. E. B. Özbilen, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 332.

21 Mckay ve Scott, *a.g.e.*, 331.

22 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyâset Makaleler-I*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 46.

23 Mardin, *a.g.e.,* 45.

24 Mehmet Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyâset ve Tarih*, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006), 154.

25 Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm," Ed. E. Kalaycıoğlu

"temsil" mekanizmasıyla Osmanlı'daki ayrılıkçı hareketlerin panzehri olarak telakki ederken;[26] Osmanlıcılık fikriyle de inkılâbı, ideolojik/doktriner olarak tahkim etmeyi amaçlar. Buna mukabil hükümdarlığı boyunca yaşanan toprak kayıplarının faturasını da Sultan II. Abdülhamid'e keser. Zira 1908 yılında İngiltere ve Rusya arasında gerçekleşen Reval Görüşmeleri, İmparatorluğun geleceğiyle ilgili kaygıları artırır ve Cemiyet'in askerî kanadını harekete geçirir. 1908 yılının Temmuz'unda Kanun-ı Esasi kansız ama genç subayların Sultan'a başkaldırışıyla yürürlüğe koyulur. Meşrûtiyet İnkılâbı, bu yönüyle yeni seçkinlerin Sultan'a ve eski seçkinlere karşı galibiyeti olarak telakki edilir ve Mardin'in ifadesiyle "ulusal bürokratçılığın" zaferi olur.[27]

Toprak kayıpları, diplomatik yenilgiler ve ağır ekonomik buhranlar karşısında tedrici değişimin çözüm olamayacağını düşünen yeni seçkinler, daha radikal kararlar için inisiyatif alma temayülü içerisinde olurlar.[28] Zira onlara göre değişim bir keyfiyet ya da öykünme meselesi değil; uluslararası devletler sistemine entegre olabilmek ve Avrupalı çağdaşlarıyla denk ilişki kurabilmek adına bir mecburiyet olarak görülür. Bilvesile Cemiyet kadroları modern olmak; uluslararası devletler sisteminde siyasi ve ekonomik bağımsızlığını elde etmiş egemen bir devlet olmanın izdüşümünü teşkil ederler.[29]

Meşrûtiyet İnkılâbı, Cemiyet mensuplarının devletle olan ilişkilerini iktidar payesinde yeniden tesis eder; lakin bu süreç arzu edilen bir seyirde gitmez. Zira 1908-1913 yılları, Bâbıâli'nin eski bürokratlarıyla uyumlu bir şekilde Cemiyet'in "denetimli iktidar" dönemi olarak kabul edilebilir. Kahir ekseriyeti iyi eğitim görmüş genç bürokratlardan oluşsa da, devlet yönetimindeki deneyimsizlik, Cemiyet'i iktidarın bizzat kendisi değil de gölgesi olma yoluna sevk eder. Lâkin bu dönemde bürokraside dönüşüm başlamış, 1910 yılında devlet memurlarının yüzde sekseninde

ve A. Y. Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Bursa: Alfa Aktüel, 2007), 183.

26 Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi* (Yedinci Baskı), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 175.

27 Mardin, *a.g.e.*, 46-47.

28 Mustafa Aksakal, *Harb-i Umûmî* ***Eşiğinde: Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi,*** **(İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018)**, 10.

29 Aksakal, *a.g.e.*, 7-10.